

İDİL BULGAR KİTÂBELERİNDE GEÇEN “BALȚUR” SÖZCÜĞÜ ÜZERİNE

İbrahim ARIKAN*

Özet

İdil Bulgar Türkçesi döneminden bugüne ulaşan Türkçe dil malzemesi yalnızca mezar taşları üzerine yazılmış metinlerle sınırlıdır. Bu kitâbelerin yazıldığı tarihî lehçenin Çuvaş Türkçesine oldukça yakın olduğu görülmektedir. Çuvaş Türkçesinde bugün de “âmin” sözcüğü yerine kullanılan “pultâr / apla pultâr” sözcükleri İdil Bulgar Kitâbelerinde “balȚur” şekliyle tanıklanmaktadır. Bu makalede “balȚur” sözcüğü incelenecek, Modern Çuvaş Türkçesindeki kullanımı da örneklendirilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Sözcükler: İdil Bulgarları, İdil Bulgar Kitabeleri, İdil Bulgar Türkçesi, Çuvaş Türkçesi, bol-/ol- fiili

ABOUT THE “BALȚUR” WORD AT THE VOLGA BULGAR INSCRIPTIONS

Abstract

Only linguistic material that reach to present from the Volga Bulgarian Turkish language is limited by the text on the tombstones around the Volga area. The language of these inscriptions is very close to Chuvash Turkish. The word “balȚur” was used on the Volga Bulgarian inscriptions with meaning of “amen”. Today, in Chuvash Turkish “pultâr/ apla pultâr” words use meaning of “amen”. In this article, “balȚur” word will be examined and it will be exemplified from Modern Chuvash Turkish.

Keywords: Volga Bulgars, Volga Bulgarian Inscriptions, Volga Bulgarian Language, Chuvash, Chuvash Turkish, bol-/ol verb

* Arş. Gör., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, e-posta: imarikan@yahoo.com

1. İdil Bulgar Kitâbeleri Üzerine

Miladî VIII. yüzyıldan başlayarak XIII. yüzyıl ortalarına kadar İdil boyunda varlığını sürdüren ve İslâmiyet'i kabul eden ilk Türk devletleri arasında olan İdil Bulgar Devleti'nden (Yazıcı 1992: 68-71) ve bu devleti kuran İdil Bulgarlarından bugüne kalan yazılı malzeme şu ana kadar tespit edilebildiği kadarıyla iki yüz ellinin üzerindeki mezar kitâbelerinden ibarettir (Yusupov 1960: 15). Çuvaş Türkçesi tarihi araştırmaları için de önemli birer kaynak olarak karşımızda duran bu mezar taşları Tataristan'ın Buinsk, Kuybişev ve Çistopol Bölgeleri ile Çuvaşistan'ın doğu sınır bölgelerine; Başkurdistan ve Udmurt Cumhuriyeti topraklarına yayılmıştır. Kitâbelerin yayılma alanının en kuzey noktası Udmurt Özerk Cumhuriyeti'nin Gurya Kala Bölgesi, en güney noktası Tataristan'ın Kuybişev Bölgesindeki Pravaya Volga mevki, en doğu noktası Başkurdistan'ın Ufa şehrinin Çişm köyü civarı ve en batı noktası da Çuvaşistan'ın Çeboksarı şehridir (Tekin 1988: 10). İdil Bulgarları döneminden kalan ve Arap harfleri ile yazılmış olan bu kitâbelerde hem modern Çuvaş Türkçesinin tarihsel özelliklerini taşıyan İdil Bulgar Türkçesinin fonetik, morfolojik özellikleri; hem de modern Tatar Türkçesine yakın¹ Altınordu-Kıpçak Türkçesi özellikleri görülmektedir (Tekin 1988: 7). Ayrıca bazı kitâbelerin her iki tarihî lehçe özelliklerini de yansıttığı tespit edilebilmektedir. Bu noktadan bakıldığında kitâbelerde açıklığa kavuşmamış bazı ibare ve kelimelerin okunmasında ve anlamlandırılmasında modern Çuvaş Türkçesi ve Tatar Türkçesine müracaat etmenin de gerekli olduğu düşünülmelidir.

Bu makalede İdil Bulgar Kitâbelerinde tespit edilen ve üç farklı kitâbede tanıklanan بطور / بطر sözcüğü üzerinde durulacak, kitâbeler üzerine bugüne kadar yapılmış çalışmalarda “baltur” ve “baltuwi” şekilleriyle okunan bu sözcüğün okunuşu, anlamı ve yapısı incelenmeye çalışılacaktır. Bu sözcüğün anlamlandırılması noktasında Modern Çuvaş Türkçesindeki karşılığı, anlamı ve kullanımları üzerinden de mukayeseler yapılacaktır. Yapılacak incelemede Marcel Erdal tarafından 1993 yılında yayınlanan *Die Sprache der wolgabolgarischen Inschriften* adlı çalışmadaki kitâbe numaraları referans olarak kullanılacaktır. Buna göre Erdal'ın işaretlediği

¹ G.V. Yusupov (1960: 14) *Vvedeniye v Bulgaro-Tatarskuyu Epigrafiku* adlı çalışmasında kitâbelerin genel olarak iki tipte yazıldığını bunlardan I. tipteki kitâbelerin Tatar ve II. tipteki kitâbelerin ise Bulgar dili özellikleriyle tespit edildiğini ifade etmektedir. Ancak aynı sayfada Ali Rahim ve G. Gazis'in (1923) *İstoriya Tatarskiy Literaturı, T. I, ç. 2, Kazan, s.52-58*'den yaptığı alıntıda kitâbelerdeki lehçe türlerinden birinin Bulgar özellikli olduğu diğerlerinin ise Çağataycaya benzer bir özellik taşıdığı ifade edilmiştir. Burada Çağataycanın bir nevi devamı durumunda olan Altınordu-Kıpçak Türkçesi anlaşılmalıdır.

şekliyle 66, 87, 93 nolu mezar kitâbeleri değerlendirilecek ve kitâbelerin diğer çalışmalardaki sıra numaraları da parantez içinde verilecektir. Yapılan yeni okumalara karşın Erdal’ın, Hakimzyanov’un ve Tekin’in okumaları da dipnotlarla sıralanacaktır.

2.0. “balğur” Sözcüğünün Tespit Edildiği Kitâbeler

2.1. 66 Nolu Kitâbe (EB XV, YEVB I 17, VBK 80)

Tataristan’ın Çistopol Bölgesinde Novo Şeşminsk’te bulunan kitâbe 160x75x23 cm boyutlarında olup bugün Çistopol Yerel Tarih Müzesi’nde muhafaza edilmektedir. Hakimzyanov, kitâbeyi 1358 tarihiyle kaydetmiştir (Hakimzyanov 1978: 134). Kitâbe 11 satırdan oluşmaktadır. Kitâbenin Hakimzyanov (1974: 135) yayınında verilen fotoğraf ve Arap harfleri ile metnin yeniden yazılmış şekli, Tekin (1988, Kitâbe No: 80) yayınında verilen istinsahtan daha açık ve okunaklı olduğu için temel metin olarak Hakimzyanov yayını esas kabul edilmiştir. Buna göre kitâbe metni aşağıdaki şekilde okunacaktır:

1. El-hükümü li-l-lahi'l-^caliyyi'l-kebir
2. raħmetu'l-lāhi ^caleyhi raħmet^{en} wāsi^cat^{en}
3. muħammed awli² dy(?)³ ħasan belūwi kü⁴
4. köw[ecrüwi] tārīħa ciyeci cü-⁵
5. re woğar altışı cāl rabī^cu'l-āħir ayħi wo-⁶
6. n sekir küwen eci erne başı ħu⁷
7. ... küwen [wafati] balci⁸
8. Allah te^cālā raħmet balğur⁹
9. ...
- 10.... suwar¹⁰...
- 11.... ciyec¹¹

² YEVB: ouli, WBI: [a]wl[i]

³ YEVB: Döj(?), WI: duy okunmuş anlamlandırılmamıştır.

⁴ YEVB: bälükü; VBK: bełıwi kü, WI: b[e]l[ü]y[i] kö

⁵ YEVB: tariğ žėci žü; VBK: kö... tārīħa ciyeti cü-, WI: k[ö]w[ecrüwi] t[a]r[i]yxa c[i]y[e]c[i] c[ü]w[r]

⁶ YEVB: rä otur altışı ža^ol äci, äwwälä ajği, VBK: r woğur altış cāl rabī^cu'l-āħir, WI: awt[u]r ,[a]l[t[i]š[i] c[a]l r[a]b[i]y^c[u]l-[a]x[a]r w[a]

⁷ YEVB: on säker kön äci ärnä başi ħu, VBK: seğir küwen ..., WI: n s[e]k[i]r küw[e]n '[e]ci 'ern[e] ba'şi xow

⁸ YEVB: ...a... kon bolci, WI: küw[e]n [wafa'ti] balc[i]

⁹ YEVB: Allahu tğali räxmäti bolğın, WI: [A]ll[a]h '[a]^c[a]'lay r[a]xm[e]t balğur

¹⁰ YEVB: sewar,

Türkiye Türkçesiyle:

1. Hüküm yüce ve ulu olan Allah'ındır.
2. Allah'ın rahmeti onun üzerine (olsun). (Allah) ona gani gani rahmet (eylesin).
3. Muhammed oğlu dy? Hasan'ın (mezar) taşıdır.
4. Göçtüğü tarihi yedi yü-z
5. Otuz altıncı yıl rebü'l-ahir ayındaki o-n
6. Sekiz gün idi hafta başı hu?
7. ... gün vefatı oldu
8. Allah teala rahmet etsin
9. ...
- 10.... suvar...
- 11.... yedi...

2.2. 87 Nolu Kitâbe (YEVB 24)

Kitâbe Tataristan'ın Mamadış Bölgesi'nde, Nijniya Yaki köyünde tespit edilmiştir. Kitâbenin boyutları hakkında bilgi bulunmamaktadır. Yedi satırdan oluşan kitâbenin yeniden okunması sırasında Hakimzyanov yayınındaki fotoğrafın yanı sıra Erdal'ın okuma denemesi de dikkate alınmıştır (Hakimzyanov 1978: 148; Erdal 1993: 37,40,42).

1. Bismi'l-laḥi'r-raḥmani'r-raḥim
2. [küllü nefsi'n] za'iḳatü'l-mewt şümme
3. [ileynā t]ürce^cün emma ba^cd¹² mecke hiri
4. ...n t belüwi kü wefāt boltu¹³
5. zi'l-ḥicce ayıḳ cirmişi küwen eti¹⁴
6. tāriḳ ciyat cür ṭaḥar cāl eti¹⁵
7. raḥmetu'l-lahi raḥmet^{en} vāsi^cat^{en} balṭur¹⁶

¹¹ YEVB: žëçi

¹² YEVB: m b g d (Tatar Türkçesinde Arapça “ğ-ayn” sesi “g” olarak telaffuz edildiği için Hakimzyanov okuyamadığı bu kelimenin harflerini bu şekilde vermiştir.)

¹³ YEVB: belüki wafat boltu WBI: w[a]f[a]t[i] b[a]lt[u]w[i]#y

¹⁴ YEVB: zu-l-hižžä ajxı žirmeşi kön äti, WBI: d[i]y 'I-x[i]c[ce]y '[a]yx[i] c[i]y[e]rm[i]s[i] # k[ü]w[e]n '[e]t[i]

¹⁵ YEVB: tariḳ žeti žür älü ṭoxur ža^ol äti, WBI: t[a]r[i]yx[a] c[i]y[e]t[i] c[ü]wr '[e]l[lü] t[o]x[u]r ca'l '[e]t[i]

¹⁶ YEVB: räxmätu-l-lahi räxmätän wasigätän. Balṭur WBI: r[a]xm[a]t[u]l[l]ä[h]i r[a]xm[a]t[an] w[a]s[i]c[a]t[an] b[a]lt[u]r

Türkiye Türkçesiyle:

1. Esirgeyen ve bağışlayan Allah’ın adıyla
2. “Bütün nefisler ölümü tadıcıdır sonra
3. Bize döndürüleceksiniz” gelelim konuya mecke kızı
4. ... n t (mezar) taşıdır vefat etti
5. Zilhicce ayı yirminci gün idi
6. Tarih yedi yüz dokuz yılı idi
7. Allah gani gani rahmet etsin olsun (âmin)

93 Nolu Kitâbe (VBTE 36, VBK 31, EB 31)

Herhangi bir tarih kaydı bulunmayan bu kitâbe Yusupov tarafından 17 x 50 x 40 cm boyutlarıyla tespit edilmiştir (Yusupov 1960: 36. Tablo). Yusupov’un yayınladığı fotoğraftan anlaşıldığı kadarıyla kitâbenin sağ üst köşesi kırıktır. Yine Yusupov’daki fotoğraftan seçilebildiği kadarıyla metni aşağıdaki şekliyle okumak mümkündür:

1. ... [kü]wen wafât¹⁷
2. ... rağmetu’l-lâhi rağmet^{en18}
3. wâsi^{en}at baltur¹⁹
4. muğsin awli sl belüwi kü²⁰

Türkiye Türkçesiyle:

1. ... gün vefat
2. ... esirgeyen Allah’ın rahmeti üzerine olsun
3. (Allah) gani gani rahmet (eylesin) olsun (âmin)
4. Muhsin oğlu sl? (mezar) taşıdır.

3.0. İdil Bulgar Kitâbelerinde Geçen “balğur” Kelimesinin Yapısı ve Anlamı**3.1. “balğur” Kelimesinin İmlası ve Okunuşu**

İdil Bulgar kitâbeleri arasında yaptığımız incelemede üç farklı kitâbede tespit edebildiğimiz bu sözcüğün Arap harfleri ile yazılışı çeşitlilik

¹⁷ VBK: ...[kü]wen wafât WBI: bal]c[i] k[ü]w[e]’n w[a]f[a]’t[i] b[a]l[t]i]

¹⁸ VBK: rağmetu-l-lahi rağmat^{an} WBI: r[a]xm[a]t[u]’l[ā]h[i] r[a]xm[a]t[an]

¹⁹ VBK: wâsiat^{an} baltuwi WBI: w[a]s[i]’[a]t[an] b[a]l[t]u[r]

²⁰ VBK: Muhsin (?) awli sali belüwi kü WBI: M[u]xs[i]n ‘[a]wl[i] SI b[e]l[ü]w[i]y k[ö]

göstermektedir. Sözcüğün hareke ile yazılmış tek örneği Hakimzyanov (1978: 134) yayınında 17. kitâbe olarak numaralandırılan 66 nolu kitabenin yine Hakimzyanov tarafından istinsah edilerek Arap harfleriyle kaydedilmiş **بطور** şeklindedir. Fakat Hakimzyanov metnin bir kısmını hareke kullanarak yazarken diğer kısmını da harekesiz yazmıştır. Hakimzyanov tarafından verilen kitâbe fotoğrafından da hareketlerin nerelerde ve ne şekilde kullanıldığı anlaşılamamaktadır. Kitâbe metninin istinsah edildiği veya fotoğrafının bulunduğu farklı bir çalışma bulunmamasından dolayı hareketlendirilmiş ibare veya sözcükleri Hakimzyanov'da verildiği şekliyle okumanın ne derece doğru olduğu da bilinmemektedir.

Erdal tarafından 87, Hakimzyanov tarafından da 24 numara ile tespit edilerek incelenen kitâbe metninde bahse konu sözcük, bir önceki şekilden farklı olarak **بطر** şekliyle ve harekesiz olarak yazılmıştır. Yukarıda, metinleri okurken verdiğimiz dipnotlarda kayıtlı olduğu üzere farklı çalışmalarda bu sözcüğün nasıl okunduğu da tespit edilmişti. Burada dikkat çeken nokta, Hakimzyanov'un **بطر** biçimiyle yazılan sözcüğü "baltır" şeklinde okumasına karşın Erdal'ın ilgili sözcüğü bir önceki kitâbede olduğu biçimle, yani son heceyi yuvarlak ünlü ile okutmak için kullanılan "و vav" harfi varmış gibi "b[a]l[u]r" olarak okumasıdır.

93 nolu kitâbede de ilgili sözcüğün Arap harfleri ile yazılmış şeklinin 87 nolu kitâbedekiyle aynı şekilde **بطر** olarak yazıldığı görülmektedir. Yusupov (1960) yayınında 36. tablo olarak verilen kitâbe fotoğrafından görüldüğü kadarıyla metinde hareke de kullanılmamıştır. Tekin (1988: 104), çalışmasının sonunda verdiği ve Yusupov'dan aldığını belirttiği fotoğraftan gördüğü bu sözcüğü "baltuwi" şeklinde okumuş fakat yapılan bu okumayla metnin anlamlandırılmamasından dolayı "... *baltuwi* "oldu" okunabilir ama bundan önce "*wafât*" kelimesi yoktur. Kelime belki bundan sonra gelen *Muhsin* ismine ait bir lakaptır. *Bulğârî* olabilir mi?" sorusunu sorduğu bir dipnot da düşmüştür. Tekin'in okuma denemesinin isabetli olmadığı burada açıkça görülmektedir. Çünkü kitâbelerde "Bolğari/Bulğari" unvanı açıkça **بلغاری** biçimiyle yazılmıştır (Hakimzyanov 1978: 152, 158). Ayrıca hem 87 nolu, hem de 93 nolu kitâbeler Tataristan'ın Mamadış Bölgesi'nde bulunmuştur. Kitâbelerin aynı bir ağız alanında yazıldığı da dikkate alınırsa her iki kitâbede geçen sözcüğün "baltır" şeklinde okunmasının daha isabetli olacağı düşünülmelidir.

3.2. “balțur” Sözcüğünün Yapısı ve Anlamı

“Balțur” sözcüğü tespit edebildiğimiz üç kitâbede iki farklı kullanımla tanıklanmıştır. 66 nolu kitâbede geçen “balțur” sözcüğü “Allah te^câla rahmet balțur” ibaresinde *bal-* (GT. *bol-*/ TT. *ol-*) yardımcı fiili üzerinde emir kipi III. teklik şahıs ile çekimlenmiştir.

İBT. bal – țur
TT. ol – EMİR.III.TŞ

Diğer iki kullanımda ise *bal-* fiilinin emir kipinde III. teklik şahıs ile çekimlenmiş olmasına rağmen zamanla dilbilgiselleşme (grammaticalization) ve sözlükselleşme (lexicalization) süreçlerini geçirdiği ve dualardan sonra söylenen “âmin” sözcüğüyle aynı anlamı ifade etmeye başlayacak şekilde sözlükselleştiği anlaşılmaktadır. “balțur” sözcüğünün bu anlamı elimizdeki kaynaklardan görüldüğü kadarıyla ilk kez Erdal tarafından tespit edilmiş ve yapılan kitâbe metni çevirilerinde dua kısımlarının sonunda kullanılan “balțur” sözcüğüne karşılık olarak “âmin” sözcüğü verilmiştir (Erdal 1993: 65).

Hakimzyanov, çalışmasında 24 numaralı kitâbede geçen bu sözcüğü anlamlandıramamış ve kitâbe metninin Rusçaya çevirisinde “balțur” olarak okuduğu sözcüğü Kiril harfleriyle aynen vermiştir (Hakimzyanov 1978: 158).

Yusupov da kelimeyi anlamlandırmamıştır (Yusupov 1960, Tablo 36).

Âmin anlamına gelen “balțur” sözcüğü İBT’nin devamı kabul edilen Çuvaş Türkçesinde de hemen hemen aynı biçimde kullanılmaktadır. Modern Çuvaş Türkçesinde *пул-/pul-* fiili İBT. *bal-* fiili ve genel Türkçe *bol-/ol-* fiilleri ile aynıdır (Fedotov 1996: 459). Çuvaş Türkçesinde emir kipi III. teklik şahıs çekimi ise {-*târ*} eki ile yapılmaktadır (Pavlov 1965: 249). Dolayısıyla İBT emir kipi III. teklik şahısla çekimlenmiş “balțur” çekimli fiil biçimi, Çuvaş Türkçesinde “pultâr” şekline karşılık gelmektedir.

2010 yılı başında Çuvaşistan’da yaptığımız alan araştırması sırasında tespit edebildiğimiz kadarıyla “pultâr” sözcüğü âmin anlamıyla “apla pultâr / şapla pultâr” yapılarıyla (öyle olsun-âmin) halk arasında günlük hayatta varlığını korumaktadır. “Kolay gelsin” anlamında kullanılan “văй патăр! / văy patâr” ((Tanrı) güç versin) duasına karşılık olarak “апла пултăр / apla pultâr” (öyle olsun - âmin) karşılığı verilerek ibadet esnasında edilen duaların sonunda kullanılan “âmin” sözcüğü dışında bir kullanıma gidilmektedir. İnsanların birbirlerine karşı söyledikleri günlük dileklerine ve

alkışlarına verilen karşılıklarda da hep aynı ibareler kullanılmaktadır. Ayrıca yaptığımız taramalarda pagan Çuvaşları arasından derlenen dua metninin sonunda da “пультăр / pultăr” sözcüğünün “âmin” anlamına gelecek şekilde kullanıldığı tespit edilmiştir:

“Akar ırri, şırlah, vutran-kāvartan, şartan-puşartan sıhlaşa tar. Şırlah! şiçë tēslë tırta şiçë sıpāk üsme par, kuçë hāmāş pek, tārri turpas pek pultărççë. Iră şumārpa savāntar, hurāntaş-tantāşpa eşme-şime par, pur vıl'āhāma-çërlēhēme, açam-pāçama, yal-yışāma tērēs-tēkel tu. Şapla pultăr! Şapla putlăr” *Pilsempe Kēlēsem*, s.134

“Tarla ruhu, razı ol, ateşten-közden, kazadan-yangından koru. Yardım et! Yedi çeşit buğdayı yedi kökten yetiştir, dibi karnış gibi, başı yonga gibi olsun. Temiz yağmurla sevindir, kardeş-arkadaşla içmeyi-yemeyi kısmet et, tüm hayvanlarımı, çoluğumu-çocuğumu, köyümü-ailemi doğru dürüst eyle. Öyle olsun (âmin)!, öyle olsun (âmin)!”

“İtlaşşine kaşarăr, şitmennine şiterēr. Çük tuma kilnē halāha purne te teley kurēr purnāşra. Amin pultăr” *Pilsempe Kēlēsem*, s.70

“İsrafi bağışlayın, eksiği yetirin. Kurban etmeye gelmiş halka hepsine mutluluk verin yaşamda. Amin olsun (âmin)”

Sonuç

İdil Bulgar Kitâbelerinde بَطْوَر ve بَطْر olarak iki farklı yazım şekliyle tanıklanan “balţur” sözcüğü İBT *bal-* / GT. *bol-* / TT. *ol-* yardımcı fiilinin III. teklik şahıs emir kipi ile çekimlenmiş biçimidir. Sözcüğün yardımcı fiil olarak kullanıldığı 66 nolu kitâbede بَطْوَر biçimiyle; “âmin” anlamıyla kullanıldığı 87 ve 93 nolu kitâbelerde ise بَطْر biçimiyle kullanılmış olması dikkat çekmektedir. İki farklı biçimde yazılan bu sözcüğün Tataristan’ın farklı yerleşim yerlerinde bulunan kitâbelerde olmasından dolayı telaffuzlarının da farklı olabileceği ihtimali göz önünde bulundurulmalıdır.

“balţur” sözcüğünün İdil Bulgar Kitâbelerinde yardımcı fiil olarak sadece 66 Nolu kitâbede kullanılmasının yanı sıra diğer kitâbe metinlerinde zamanla yeni bir anlam ifade edecek şekilde sözlükselleştiği ve “âmin” anlamı ifade etmeye başladığı anlaşılmaktadır. “balţur” sözcüğü Modern Çuvaş Türkçesinde halk arasında dua ve dilek sözleri ardından kullanılan “apla pultăr / şapla pultăr” (öyle olsun-âmin) ibareleriyle bugün de hâlâ yaşamaktadır.

Kısaltmalar

ÇT.	Çuvaş Türkçesi
EB.	Epigrafica Bulgarica
GT.	Genel Türkçe
İBT.	İdil Bulgar Türkçesi
TŞ.	Teklik Şahıs
TT.	Türkiye Türkçesi
VBK.	Volga Bulgar Kitâbeleri ve Volga Bulgarcası
VBTE.	Vvedeniye v Bulgaro-Tatarskuyu Epigrafiku
YEVV.	Yazık Epitafiy Voljskih Bulgar

KAYNAKLAR

- Erdal, M. (1993), *Die Sprache der wolgabulgarischen Inschriften*. Wiesbaden: Harrasowitz Verlag.
- Fedotov, M. R. (1996), *Etimologiçeskiy Slovar Çuvaşskogo Yazıka*. Çeboksarı: Çuvaşskiy Gosudartvenniy İnstitut Gumanitarnih Nauk.
- Hakimzyanov, F. C. (1978), *Yazık Epitafiy Voljskih Bulgar*. Moskva: İzdatel'stvo "Nauka".
- Pavlov, İ. P. (1965), *Halhi Çävaş Literatură Çělhi*. Çeboksarı: Çävaş ASSR Këneke İzdatel'stvi.
- Pilsempe Këlësem* (2005), Şupaşkar: Çävaş Këneke İzdatel'stvi
- Rona Tas, A. Fodor S. (1973), *Epigraphica Bulgarica A Volgai Bolgar-Török Feliratok*, Szeged: Studia Uralo – Altaica.
- Tekin, T. (1988), *Volga Bulgar Kitâbeleri ve Volga Bulgarcası*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Yazıcı, N. (1992), *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Yusupov, G. V. (1960), *Vvedeniye v bulgaro-tatarskuyu epigrafiku*. Leningrad: İzdatel'stva akademii nauk SSSR.

